

УДК 37.013.77

DOI <https://doi.org/10.32782/2410-2075-2022-15.16>

ПСИХОЛОГІЯ ВІКТИМНОЇ ОСОБИСТОСТІ В СУЧАСНОМУ СОЦІАЛЬНОМУ СЕРЕДОВИЩІ

ТЕРПЕЛЮК ВОЛОДИМИР ВОЛОДИМИРОВИЧ

доцент, к.пед.н., завідувач кафедри педагогіки та психології
Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка
volter_312@ukr.net
orcid.org/0000-0002-8705-4014

ЗАБЛОЦЬКИЙ АНДРІЙ РУСЛАНОВИЧ

доктор філософії, старший викладач кафедри педагогіки та психології
Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія ім. Тараса Шевченка
zablocka72@ukr.net
orcid.org/0000-0002-7315-0478

Стаття розглядає концептуальні основи аналізу понять «віктимність», «віктимізація», «жертва», «соціальні еталони», «стереотипізація», «атитюд», актуалізує проблему розкриття змісту цих понять в процесі аналізу психологічного стану схильності суб'єкта до певної віктимності у конкретній ситуації відповідно до соціальної норми, в умовах якої розкриваються причини перетворення особистості на жертву, в результаті чого виникають категорії реальних або потенційних жертв несприятливих умов соціалізації. Звертається увага на характеристики самої особистості та їх домінуюче значення у перетворенні підлітка у жертву, а також на самоорганізацію обдарованих людей, яка сприятиме внутрішньому розвитку та не допущенню віктимності в сучасному соціальному середовищі.

Ключові слова: «віктимність», «віктимізація», «жертва несприятливих умов соціалізації» (ЖНУС), «соціальні еталони», «стереотипізація», «атитюд», «ефекти соціалізації».

Постановка проблеми. Зміни, що відбуваються в українському суспільстві сьогодні, трансформують соціальну структуру, яка зазнає істотних змін в умовах загострення проблем соціальної нерівності та бідності. Ці зміни спостерігаємо у різних сферах життя, але у нашому дослідженні звернемо особливу увагу на освітній процес, де відбуваються кардинальні і стрімкі зміни, що призводять до різних поведінкових відхилень у підлітковому середовищі. Розглянемо «віктимність» як психологічну властивість особистості, як існуюче соціальне та особистісне явище.

Вперше поняття «віктимність» визначив Л. Франк, зазначаючи у своїх наукових розвідках про важливість дослідження віктимності на психологічному рівні, з метою визначення причин перетворення особистості на жертву.

У науці тривалий час розвивався напрямок віктимології з точки зору кримінології і поняття «жертва» трактувалося як «потерпілий від злочину».

У соціально-педагогічній науці одним із перших до питань віктимології звертається А. Мудрик. Вченим було сформульоване визначення соціально-педагогічної віктимології як галузі знання, що вивчає різні категорії людей – реальних або потенційних жертв несприятливих умов соціалізації [5]. На думку вченого, соціально-педагогічну віктимологію можна визначити як галузь знання, в якій: «на міждисциплінарному рівні вивчається розвиток людей із фізичними, психічними, соціальними і особистісними дефектами та відхиленнями, а також тих, чий статус (соціально-економічний, правовий, соціально-психологічний) в умовах конкретного суспільства зумовлює або створює передумови для нерівності, дефіцит можливостей для «життєвого старту» і (або) фізичного, емоційного, психічного, культурного, соціального розвитку та самореалізації...» [5, с. 290].

Дослідник В. Туляков розглядає віктимологію як «галузь знання на стику педагогіки, пси-

хології, соціології, кримінології та етнографії, що вивчає різні категорії людей – жертв несприятливих умов соціалізації» [10, с. 2]. Таке розуміння суттєво розширює сферу вивчення віктимологічної науки і дозволяє розглядати, окрім її кримінологічних аспектів, – психологічні і соціально-педагогічні.

У працях С. Пальчевського знаходимо таке трактування віктимології: «галузь знань, яка, будучи складовою частиною соціальної педагогіки, вивчає на міждисциплінарному рівні різноманітні категорії реальних та потенційних жертв несприятливих умов соціалізації...» [6, с. 173].

У дослідженнях поняття «жертва» В. Полушинський розглядає його на психологічному та соціальному рівнях. Вчений продукує думку щодо широкого розуміння поняття жертви і пропонує вирізняти такі категорії жертв: постраждали від неправомірних дій інших осіб, власної поведінки, збігу негативних обставин, нещасного випадку, тобто людина може стати жертвою не лише в процесі злочину, а й у будь-якій життєвій ситуації.

Мета статті – дослідити психологію віктимної особистості з урахуванням психологічної характеристики особи та її схильності до віктимної поведінки та умов соціального середовища, в яких перебуває особа і які роблять її жертвою несприятливих умов соціалізації (ЖНУС).

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженнях науковців знаходимо твердження щодо важливості розгляду цієї проблеми саме з точки зору соціальної педагогіки, сутності віктимної поведінки, її чинників, особливостей віктимізації та віктимності у підлітковому віці як найбільш уразливому. Дослідники актуальність означеного питання обумовлюють тим, що діти та підлітки, котрі виховувались у несприятливих умовах, у більшій мірі, ніж їхні однолітки із благополучних сімей, підлягають сімейній, соціальній, кримінальній віктимізації. Аналізуючи різноманітні категорії реальних та потенційних жертв несприятливих умов соціалізації, соціально-педагогічна віктимологія досліджує чинники, що унеможливають соціальний, духовний, фізичний, емоційний,

культурний, розвиток особистості і її самореалізацію за сприятливих умов їх соціалізації, тобто на основі позитивних задатків людини та її внутрішньої спрямованості, яка виховується у морально здоровій сім'ї, але також стає жертвою. За словами О. Бовть «...віктимогенні внутрішньоособистісні конфлікти можуть відігравати суттєву роль у формуванні в дітей та підлітків віктимної поведінки» [1, с. 40].

У наукових дослідженнях існують різні підходи до типології жертв несприятливих умов соціалізації. Вчений С. Пальчевський, спираючись на праці А. Мудрика, виділяє три групи дітей – жертв несприятливих умов соціалізації:

- реальні (діти з психосоматичними дефектами і відхиленнями; інваліди, сироти і низка категорій дітей, що знаходяться під опікою держави або суспільних організацій);
- потенційні (діти з прикордонними психічними станами і з акцентуацією характеру; діти та підлітки, які народилися у неблагополучних сім'ях із низьким економічним, моральним чи/і освітнім рівнями, сім'ях мігрантів – із країни в країну, з регіону в регіон, із села в місто і з міста в село; метисів і представників інонаціональних груп);
- латентні (діти, які не змогли реалізувати закладені в них завдатки через об'єктивні обставини їх соціалізації) [6, с. 173–174].

Різні типи жертв несприятливих умов соціалізації, за твердженням А. Мудрика, не завжди представлені у «чистому вигляді» [5, с. 282].

Е. Кіричевська зауважує, що будь-яка дитина може стати жертвою різних форм насильства на вулиці, в компанії однолітків і навіть у школі. Однак існують певні категорії дітей (діти з фізичними вадами, особливостями поведінки – нетовариські, сором'язливі та замкнуті діти або, навпаки, діти з імпульсивною поведінкою чи зовнішності – руде волосся, ластовиння тощо; діти з поганими соціальними навичками; діти, що відчувають страх перед школою; «домашні діти», у яких відсутній досвід життя в колективі; діти, що страждають від різних хвороб; діти з низьким інтелек-

том і труднощами у навчанні), які стають жертвами шкільного насильства найчастіше [4, с. 175–176]. На думку дослідниці, це пов'язано із тим, що учні, котрі відносяться до тієї чи іншої категорії жертв, як правило, підпадають під такий поширений вид кривдження, як навішування ярликів чи присвоєння образливих прізвиськ. Під дією систематичних образ у них не лише розвиваються комплекси, утворюються бар'єри у спілкуванні, які перешкоджають встановленню сприятливих стосунків з однолітками, а й відбувається деформація Я-концепції та всіх її складових. Тобто, так званий первинний дефект, відхилення від загальноприйнятої норми, хай навіть лише у підлітковому середовищі, викликають вторинні зміни у розвитку особистості дитини, ведуть до перебудови її життєвої позиції, формують неадекватне чи ущемлене ставлення до світу і до себе. Як наслідок «рудий підліток» із заниженою самооцінкою може швидше стати жертвою знущань однолітків (тобто жертвою віктимного середовища), аніж дитина-інвалід зі стійким поглядом на світ і сформованою самоцінністю. Аналогічно може йти справа і у випадку з жертвами-девіантами: одні з них не вважають себе жертвами, маючи цілком благополучне самосприйняття; інші вважають себе жертвами життєвих обставин, що визначає їх ставлення і до життя, і до навколишніх людей; треті – взагалі зараховують себе до «вибраних», і це стає основою їх підвищеної самооцінки і презирства до оточуючих [4]. Звичайно, перераховані варіанти суб'єктивного сприйняття визначаються не тільки індивідуальними особливостями, але і ставленням найближчого оточення, в першу чергу, референтних груп, а також віковими особливостями. Всі вони в комплексі можуть призводити до того, що цілком благополучний в буденному значенні слова підліток вважатиме себе невдахою, нещасним, сприйматиме себе як жертву життєвих обставин. Поступово така ситуація може справді привести до психічних і соціальних відхилень, тобто перетворити його на реальну жертву.

Отже, дитина може стати жертвою несприятливих умов соціалізації не лише володіючи певним статусом (наприклад, дитина із психосоматичними дефектами і відхиленнями), але й під впливом середовища соціалізації (сім'ї, школи, однолітків), які, у свою чергу, можуть актуалізувати у неї неадаптивні риси характеру або ризиковану поведінку. Також підліток може бути теоретично віднесений до однієї із груп жертв несприятливих умов соціалізації, однак при цьому не почуватися жертвою, а демонструвати абсолютно адекватну поведінку.

Процес соціалізації пов'язаний із таким поняттям як соціальна норма – сукупність вимог, вироблених суспільством, які регулюють та контролюють поведінку індивіда чи групи людей [3]. Таким чином, особистість у процесі соціалізації осмислює нормативні вимоги, засвоює їх і вони стають регуляторами її поведінки у повсякденній життєдіяльності.

Розглядаючи поняття «віктимність», спостерігаємо, що у кримінологічній, психологічній та соціально-педагогічній літературі простежується неоднозначність у тлумаченні цього терміну. Дослідник К. Вишневецький, дотримуючись ситуаційного підходу, стверджує, що віктимність – це універсальна якість індивіда, який живе в суспільстві.

У низці робіт пропонується протилежний – особистісний – підхід у тлумаченні вказаного поняття. Зокрема, звертається увага на характеристики самої особистості та їх домінуюче значення у перетворенні підлітка у жертву. У межах такого підходу О. Бовть, Т. Вакуліч основою віктимності («жертвопридатності») вважають індивідуально- та соціально-психологічні особливості особистості, а також фізіологічні властивості дитини.

Аналізуючи різні підходи до визначення віктимності, ми схилиємося до комплексного підходу, оскільки він розглядає віктимність як наслідок об'єктивних і суб'єктивних чинників віктимізації, тобто враховується і вплив середовища, і самосприйняття підлітка.

Означений підхід також дозволяє розглядати віктимність як складний і багатогранний

феноменом. У зв'язку із цим деякі дослідники пропонують говорити про складові (компоненти, у деяких джерелах різновиди) віктимності.

Таким чином, враховуючи всі вище означені положення, у своєму дослідженні ми будемо розглядати віктимність підлітка як певний комплекс стійких психофізіологічних, індивідуально-психологічних та соціально-психологічних властивостей, які обумовлюють при взаємодії із зовнішніми обставинами підвищену схильність підлітка стати жертвою несприятливих умов соціалізації, однак можуть піддаватися корекції аж до їх повної нейтралізації чи усунення.

Віктимність людини перебуває у тісному взаємозв'язку зі ступенем та глибиною її соціалізації. Психологічні прояви останніх визначаються у соціальній психології поняттям «ефекти соціалізації», це певні еталони, із позиції яких вона оцінює рольову поведінку інших людей, це означає, що у свідомості особистості сформовані уявлення про соціально-психологічні особливості, які повинна мати людина для виконання певної соціальної ролі. Для цього використовується педагогічний інструментарій, який сприяє виробленню соціальних еталонів, де часто виступають різноманітні психотехнічні системи, оскільки такі еталони поряд із відповідними установками, нормами, традиціями слугують стабілізуючими чинниками психіки, що й забезпечує формування відповідного внутрішнього психологічного «світу» особистості.

Виконуючи функцію «стереотипу» в оцінці людей, соціальні еталони являють собою персоніфіковане вираження морально-етичних, демографічних та інших уявлень про поведінку, виконання обов'язків, реалізацію своїх прав людьми, які входять до певної соціальної спільноти. Еталони формуються на основі особистісних уявлень, понять і мають динамічний характер, оскільки з набуттям соціального досвіду постійно збагачуються і переосмислюються залежно від віку. Діти дошкільного віку формують їх на основі зовнішніх ознак, молодші школярі – функціональних, підлітки – вольових, юнаки – характерологічних та мотиваційних якостей,

старші вікові групи – характерологічних та професійних [9].

Соціальні еталони, що класифікують людей за системою типізації, визначають таке психологічне явище, як стерео типізація – виявлення певних груп рис, властивостей, що приписуються особам, які виконують певні соціальні ролі і свідчать про ступінь та глибину соціалізації людини. Стереотипи розрізняють людей лише за зовнішніми ознаками. Стереотипізація вирізняється позитивною, і негативною функцією. Вона класифікує людей за окремими ознаками, що полегшує процес спілкування та формує спрощений підхід до людей та соціальних явищ, а також впливає на формування атитюду – (від англ. Attitude – становлення, установка) – соціальної установки, яка детермінує поведінку людини, розкриває її психологічне переживання і спрямованість, поєднуючи в собі особистісні смисли емоцій та їхній предметний зміст. Атитюд, як феномен соціальної установки, формується на основі попереднього досвіду, виявляє себе на усвідомленому та неусвідомленому рівнях у поведінці членів соціальної групи, забезпечує єдність сприйняття і ставлення до певної соціальної ситуації, поведінки окремих людей і готовність до спільної дії [7].

Функціонування атитюдів дає можливість координувати та організувати дії, спрямовані на реалізацію єдиної мети, веде до стандартизації сприймання соціальних явищ, цілеспрямовує характер поведінки у ситуаціях, що змінюються, звільняє від необхідності приймати певне рішення і контролювати поведінку в стандартних ситуаціях, зумовлює інертність діяльності, що гальмує пристосування до певних ситуацій, які вимагають зміни алгоритму поведінки. Розглянуті поняття «соціальні еталони», «стереотипізація», «атитюд» допомагають установити логіку переходу окремих груп потенційних жертв соціалізації у реальні та головну закономірність формування латентних жертв.

Сформовані ж на основі стереотипізації за зовнішніми ознаками без проникнення в їхню внутрішню сутність атитюди, звільняючи від зміни алгоритму поведінки їхнього носія в нових нестандартних ситуаціях, які

вкрай потребують такої зміни, рано чи пізно призводять до виникнення криміногенних ситуацій. Для латентних жертв несприятливих умов соціалізації чинником віктимізації є, насамперед, напластовані соціально та історично уявлення про межі норм людських можливостей, які видозмінюються. Латентні жертви несприятливих умов соціалізації вимагатимуть дещо інших підходів для вирішення своїх проблем. Для них необхідно допомогти, насамперед, зрозуміти своє призначення в житті і відчуті власні потенційні можливості. Посприяти у перших кроках до самого себе «справжнього». Такими «кроками» найчастіше є ситуації успіху у первинних референтних групах. Інколи цього достатньо, щоб «віднайти себе», самоствердити своє «Я». На жаль, актуальною залишається проблема байдужості людей до самих себе «справжніх». Важливим для особистості в реалізації своєї Я-концепції є самоосвіта та самовиховання. Соціальні еталони цієї групи разом з установками та нормами повинні формуватися не на основі тільки зовнішніх ознак, а на поєднанні їх із глибоким проникненням у внутрішню сутність об'єктів, явищ, процесів, вчинків. Стереотипи, на основі яких люди відрізняються лише за зовнішніми ознаками, в обдарованій особистості у переважній більшості випадків не спрацьовують. Таке психологічне утворення, як атитюд, що може зумовлювати інертність діяльності та гальмувати пристосування до нових ситуацій, які вимагають зміни алгоритму поведінки, заважають цим людям у пошуку шляху до автентичного життя, повертають до сприйняття світу людей в образах усереднених стереотипів, що, зрештою, рано чи пізно зумовлює відчуження людини від самої себе «справжньої» [8]. Тому обдарованих людей з метою їхньої самоорганізації необхідно хоч би в найзагальніших рисах ознайомлювати з образом людини у філософському значенні, бо ж обдарованість завжди передбачає розвиток певної внутрішньої якості з виходом за межі норм. Це допоможе їм уявити, а згодом і спроектувати дорогу до самого себе, але для цього необхідно, щоб був мудрий наставник, який би сам вірив у можливість успіху і вмів

би таку віру та впевненість вселити у свого підопічного.

Не менш важливим чинником несприятливих умов соціалізації для цього виду жертв буває сім'я, в якій не приділяється належна увага обдарованості дитини, не створюються сприятливі умови для її розвитку. Батьки намагаються використати обдарованість дитини для досягнення загальнонавчаних в обмеженому провінційному колі суспільства стандартів, не розуміючи, що тим самим нівелюють можливості дитини у самовизначенні. Це може гальмувати самореалізацію обдарованої особистості, коли вона самостійно буде шукати різного рівня референтні групи та намагатися віднайти своє місце та досягти успіху в них.

Таким чином, для зниження віктимності особистості необхідно звернути особливу увагу на навколишнє середовище і на самого себе. Статус жертви зникне, якщо особистість буде цілеспрямованою і здатна буде зрозуміти, що власні думки, вчинки, дії не повинні залежати від кого-небудь, а тільки від неї самої. Чим вищою буде самооцінка особистості (в розумних межах), тим менша вірогідність попасти в залежність від інших, тобто стати жертвою.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Розглянуті поняття «віктимність», «віктимізація», «жертва», «соціальні еталони», «стереотипізація», «атитюд» допомагають установити логіку переходу окремих груп потенційних жертв соціалізації у реальні, головну закономірність формування латентних жертв та усвідомити важливість проведення масштабних заходів, спрямованих на профілактику і девіктимізацію, що із утвердженням культури одвічних людських цінностей підвищить показники толерантного суспільства, в якому кожна особистість зможе знайти саму себе та своє чільне місце у гуманному соціумі.

У подальших наукових розвідках ми будемо досліджувати психолого-педагогічні особливості девіктимізації латентних жертв несприятливих умов соціалізації (ЖНУС) в системі соціальних еталонів, збагачених загальнолюдськими цінностями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Бовть О. Б. Вивчення соціально-психологічних чинників віктимної поведінки дітей та підлітків // *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка Акад. пед. наук України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2009. Т. 11. Ч. 1. С. 39–49.
2. Вакуліч Т. М. Вивчення віктимності особистості неповнолітніх у психологічній літературі / Т. М. Вакуліч // *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка Акад. пед. наук України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2009. Т. 11. Ч. 6. С. 46–52.
3. Галузинський В. М., Євтух М. В. Основи педагогіки та психології вищої школи в Україні. К. : ННТЛ, 2010.
4. Кіричевська Е. В. Чинники віктимізації сучасного старшокласника // *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка Акад. пед. наук України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2009. Т. 11. Ч. 2. С. 170–180.
5. Мудрик А. В. Социализация человека : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений [2-е изд., испр. и доп.]. М. : Академия, 2006. 304 с.
6. Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка : навч. посіб. Київ : Кондор, 2005. 560 с.
7. Подоляк Л. Г., Юрченко В. І. Психологія вищої школи : підручник. 2-вид. К. : ЦУЛ, 2014. 320 с.
8. Сергєєнкова О.П. Загальна психологія : навчальний посібник. К. : ЦУЛ, 2012. 295 с.
9. Александров Ю. В. Психологія розвитку. Харків : ФОП Панов, 2015. 302 с.
10. Туляков В. А. Виктимология. К., 2003. 163 с. URL: <http://ex-jure.ru/law/news.php?newsid=1110>

PSYCHOLOGY OF VICTIM PERSONALITY IN THE MODERN SOCIAL CONDITIONS

TERPELIUK VOLODYMYR

Associate Professor, PhD, Head of the Department of Pedagogy and Psychology
Kremenets Taras Shevchenko Regional Academy of Humanities and Pedagogy

ZABLOTSKYI ANDRII

PhD, Senior Lecturer of the Department of Pedagogy and Psychology
Kremenets Taras Shevchenko Regional Academy of Humanities and Pedagogy

Introduction. *Changes taking place in Ukrainian society today are transforming the social structure, which is undergoing significant changes in the conditions of exacerbation of social inequality and poverty. We observe these changes in various spheres of life, but in our study we pay special attention to educational process, where take place radical and rapid changes that lead to various behavioral in adolescent disorders. We consider "victimhood" as the psychological property of an individual, as an existing social and personal phenomenon.*

Purpose. *The aim of the article is to study the psychology of the victim's personality, taking into account the psychological characteristics of a person and ones predisposition to victim behavior and social conditions in which the person is and which make person a victim of adverse socialization conditions.*

Methods. *Theoretical (conceptual and comparative analysis of philosophical, sociological, psychological and pedagogical, scientific and methodological and reference encyclopedic literature, legal documentation to clarify the content of basic concepts and study the state of development of the research problem in theory and practice); empirical (content analysis, observation, study and generalization of independent characteristics and pedagogical experience).*

Results. *Analyzing different approaches to the definition of victimhood, we are inclined to an integrated approach, because it considers victimhood as a consequence of objective and subjective factors of victimization, i.e. takes into account influence of environment and self-perception of adolescent.*

This approach also allows us to consider victimhood as a complex and multifaceted phenomenon. In this regard, some researchers suggest talking about the components (components, in some sources varieties) of victimhood.

Thus, taking into account all the above provisions, in our study we will consider adolescent victimization as a set of stable psychophysiological, individual psychological and socio-psychological properties, which cause when interacting with external circumstances that can be corrected until they are completely neutralized or eliminated.

Originality. *The concepts of "victimhood", "victimization", "victim", "social standards", "stereotyping", "attitude" help to establish the logic of the transition of certain groups of potential victims of socialization into real, the main pattern of latent victims and realize the importance of large-scale events aimed at prevention and devictimization, which with the establishment of the cult of eternal human values will increase the performance of a tolerant society in which each individual will be able to find himself and his prominent place in a human society.*

Conclusion. *Further scientific researches will be devoted to exploration of psychological and pedagogical*

features of devictimization of latent victims of adverse social conditions in the system of social standards, enriched with universal values.

Keywords: "victimhood", "victimization", "victim of unfavorable conditions of socialization", "social standards", "stereotyping", "attitude", "effects of socialization".

REFERENCES

1. Bovt O. B. (2009). Vyvchennia sotsialno-psykholohichnykh chynnykiv viktyimnoi povedinky ditei ta pidlitkiv // *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: zb. nauk. pr. In-tu psykholohii im. H. S. Kostiuka Akad. ped. nauk Ukrainy* / za red. S. D. Maksymenka. Kyiv, t. 11, ch. 1, s. 39–49 [in Ukrainian].
2. Vakulich T. M. (2009). Vyvchennia viktyimnosti osobystosti nepovnitnikh u psykholohichnii literaturi / T. M. Vakulich // *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: zb. nauk. pr. In-tu psykholohii im. H. S. Kostiuka Akad. ped. nauk Ukrainy* / za red. S. D. Maksymenka. Kyiv, t. 11, ch. 6, s. 46–52 [in Ukrainian].
3. Haluzynskiy V. M., Yevtukh M. V. (2010). *Osnovy pedahohiky ta psykholohii vyshchoi shkoly v Ukraini*. K.: NNTL [in Ukrainian].
4. Kyrchevska E. V. (2009). Chynnyky viktyimizatsii suchasnoho starshoklasnyka. // *Problemy zahalnoi ta pedahohichnoi psykholohii: zb. nauk. pr. In-tu psykholohii im. H. S. Kostiuka Akad. ped. nauk Ukrainy* / za red. S. D. Maksymenka. Kyiv, t. 11, ch. 2, s. 170–180.
5. Mudryk A. V. (2006). *Sotsyalyzatsiya cheloveka: ucheb. posobyе dlia stud. vyssh. ucheb. zavedenyi* / [2-e yzd., yspr. y dop.]. M.: Akademyia, 304 s. [in Russian].
6. Palchevskiy S. S. (2005). *Sotsialna pedahohika: navch. posib*. Kyiv: Kondor, 560 s. [in Ukrainian].
7. Podoliak L. H., Yurchenko V. I. (2014). *Psykholohiia vyshchoi shkoly: pidruchnyk*. 2-vyd. K.: TsUL, 320 s. [in Ukrainian].
8. Serhieienkova O. P. (2012). *Zahalna psykholohiia: navchalnyi posibnyk*. K.: TsUL, 295 s. [in Ukrainian].
9. Aleksandrov Yu. V. (2015). *Psykholohiia rozvytku*. Kharkiv: FOP Panov, 302 s. [in Ukrainian].
10. Tuliakov V. A. (2003). *Vyktymolohyia*. K., 163 s. Retrieved from: <http://ex-jure.ru/law/news.php?newsid=1110>